

УДК 94(477):342.951:339543

О.В. МОРОЗОВ

ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ З КОНТРАБАНДОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Олег Вікторович Морозов – кандидат історичних наук, доцент, кафедра теорії та історії держави і права Академії митної служби України, Дніпропетровськ

У статті аналізуються історичні аспекти боротьби з контрабандою митних органів Російської імперії на території українських губерній. Визначено причини контрабанди, її різновиди та методи протидії.

Ключові слова: контрабанда, митні органи, неформальна економіка, митниця, митна політика.

В статье анализируются исторические аспекты борьбы с контрабандой таможенных органов Российской империи на территории украинских губерний. Определены причины контрабанды, ее виды и методы противодействия.

Ключевые слова: контрабанда, таможенные органы, неформальная экономика, таможня, таможенная политика.

In the article analysed factors which influenced on forming of contraband goods and action of custom organs directed on a fight against on the sly are considered.

Keywords: contraband, the customs policy, the custom duties, custom organs.

© О.В. Морозов, 2011

Сучасні дослідження присвячені ролі українських губерній у митній політиці Російської імперії залишають без достатньої уваги проблематику історії контрабанди. Дослідження такого соціального явища, як контрабанда, або «неформальна економіка» розкриває нові можливості для пояснення складних економічних, політичних та соціальних процесів, що відбуваються внаслідок реалізації завдань митної політики. В цьому полягає наукова новизна і актуальність даної проблематики. Показником початкового етапу розробки зазначеної проблематики є незначна кількість наукових праць, які б розкривали історію боротьби з контрабандою в українських губерніях у XVIII – XIX ст. На складність вирішення наукового завдання також впливає розпорошеність архівних джерел з цього питання, а в історіографії практично не присутній «український аспект» в імперських заходах боротьби з контрабандою, що відкриває нові перспективи для наукових розвідок.

Таким чином метою статті є вивчення факторів, що сприяли формуванню і поширенню контрабандного промислу в українських губерніях, а також визначення напрямів протидії цьому явищу митними органами Російської імперії.

Огляд історіографії історії боротьби з контрабандою дозволяє виділити два умовні напрями. Перший напрямок формується з досліджень присвячених питанням боротьби з економічною контрабандою в межах процесуального права XVIII – поч. XX ст. і розкриває правоохоронний аспект державних заходів у цій сфері. Цей напрямок знайшов відображення в роботах М. П. Чернушевича [26], А. М. Плеханова [15], Г. В. Поташнікової [17], Ю. І. Головка [4]. Слід зазначити, що наукові роботи двох останніх жінок – істориків присвячені дослідженню контрабандних процесів саме на території України в XIX ст.

Другий напрямок аналізує історію розвитку контрабанди в контексті економічної історії

людства. Серед науковців, які досліджують економічну сторону контрабанди та її вплив на соціальні і міжнародні інститути, слід відзначити: Р. Є. Вайсберга [2], М. Я. Волкова [3], Ф. Я. Полянського [16].

Аналіз архівних джерел дозволяє впевнено казати, що одним з головних факторів, які призвели до формування контрабандного промислу стало створення мануфактурного виробництва у першій чверті XVIII ст. Застосування протекційних заходів з метою захисту внутрішнього виробництва автоматично створило умови для поширення неформальної економіки чи просто контрабанди. Охорона митних кордонів у 1720-х рр. було складним процесом: товари, що відправлялись з прибалтійських портів у внутрішні губернії обкладалися додатковими митами. Різні митно-правові режими окремих територій імперії (у тому числі митна автономія Гетьманщини), що склались історично зіграли фатальну роль для всієї справи протекційної політики. Територіальна система створила таку величезну лінію митної охорони з анклавом, де діяли інші митно-правові норми, при якій справа боротьби з контрабандою ставала безперспективною. І цей фактор суттєво впливав на весь хід митної політики Росії першої половини XVIII ст. та підштовхував урядові кола форсувати процес уніфікації митної системи в межах всієї імперії. Таким чином, територія Лівобережної України, після втрати у 1754 р. митної автономії, стає ареною боротьби з контрабандою.

Розвитку контрабанди у XVIII ст., безумовно, сприяли створення міжнародного ринку, поживлення торгівлі та технічний прогрес. Ще одним сприятливим фактором була традиція митних відкупів. Завдяки відкупам уряд не тільки позбавлявся клопотів з організацією митної мережі, але й отримував гроші наперед. Водночас уряд дистанціювався від проблеми боротьби з контрабандою, боротьбу з якою було перекладено

на відкупників. Лише коли контрабанда набула таких масштабів, що навіть відкуп став збитковим (відкупники не змогли розрахуватися з державою), урядовці звернули увагу на цю проблему.

З включенням Гетьманської України до імперського митного простору об'єктами контрабанди ставали як правило товари на які поширювались норми державної монополії, і відповідно їх вільний продаж обмежувався; товари, що підлягали акцизному обкладенню і це збільшувало їхню роздрібну ціну для населення; товари, ввезення або вивезення яких обмежувалося митними тарифами. Для українського споживчого ринку з 1750-х рр. такими товарами були: шовк, тютюн, юхта, швацькі гілки, горілка, гральні карти, срібні рублі та золоті «єфимки» (вільноконвертована валюта XVIII ст.) [25].

Такий стан речей на митному кордоні став предметом розгляду Комісії з комерції у 1767 р. Слід відзначити, що митні чиновники того часу мали негативну репутацію. Наприклад, після першого розподілу Речі Посполитої на територіях, що відійшли до складу Російської імперії, потрібно було провести ревізію імпортованих товарів у купецьких лавках. Командуючий російськими військами граф Чернишов віддав розпорядження, щоб ця ревізія здійснювалась митними чинами в присутності міської адміністрації, «дабы не было учинено в таможнях какого подлогу» [18]. На поширену по західному кордону контрабанду вказував і сенатський Генерал-Прокурор князь О. Вяземський. Проведені в 60-х рр. XVIII ст. ревізії показали, що деякі ділянки кордону не просто незадовільно охороняються, але навіть не позначені належним чином. Проблему намагалися вирішити Комерц-колегія, Комісія з комерції та Головна над митними зборами канцелярія. Дійшли вони наступних висновків: по-перше, винними у збільшенні обсягів контрабанди були визнані недбалі митники та нечесне купецтво; по-друге, повне припинення контрабандного промислу було визнане неможливим – розраховувати можна було хіба що на зменшення його обсягів; і, по-третє, попри перші два висновки припинити торгівлю, закрити кордон та ліквідувати митну мережу було визнано недоцільним [20, 180 – 181].

Уряд Катерини II наполегливо намагався боротися з контрабандою, але досягнуті успіхи не відповідали докладеним зусиллям та витраченим коштам. Одним із засобів боротьби з контрабандою було часткове або вибірково спрямоване припинення торгівлі. Періодично уряд «вилучав» із товарообігу деякі товари, які таким чином отримували статус контрабанди. Такі дії могли бути спричинені політичними («митна блокада»), економічними (протекціонізм) або військовими факторами. Так, у 1789 р. був заборонений імпорт шовкових, вовняних та бавовняних виробів, напоїв та деяких інших товарів через прикордонні митні установи. На час військових дій увезення товарів до Російської імперії дозволялося лише для потреб російської армії – у той же час експорт російських товарів не заборонявся. Це, однак, не стосувалося необхідних для армії речей, наприклад коней – із початком військових дій експорт коней суворо заборонявся [1, 39]. Така заборона діяла впродовж усієї війни з Туреччиною (1787 – 1791 рр.)

й неодноразово підкреслювалася урядом [1, 21].

Яскравим прикладом політичних причин може слугувати згадувана раніше митна блокада Франції в 1793 – 1796 рр., адже тоді вважались контрабандою не тільки будь-які французькі товари, але й подібні до них [9, 16]. Запроваджені відповідно до іменного указу 1797 р. правила стосовно конфіскації затриманої контрабанди та нагородження учасників затримання були подовжені «Положенням про нейтральну торгівлю на 1811 рік» [19, 71 – 75]: контрабандисти повинні були сплатити штраф у розмірі вартості затриманої контрабанди на користь учасників затримання контрабандного товару.

Як один із способів попередження контрабанди та інших порушень правил перевезення товарів через державний кордон російський уряд використовував практику реєстрації імпортованих товарів уже на території Російської імперії, для чого необхідним було визначення шляхів від митної установи до найближчого прикордонного міста для свідчення товарів [10, 6].

Упродовж XIX – початку XX ст. номенклатура товарів і предметів контрабандного промислу по європейському митному кордону Російської імперії дещо змінилась. Це стали споживчі продукти і товари, на які поширювалось акцизне законодавство (спирт, цукор, чай, сахарин), золотовалютні цінності та цінні папери, антикваріат та витвори мистецтва, зброя, вибухівка, а також друкарські верстати для таємного виготовлення підроблених акцизних марок і друку нелегальної літератури.

Статистична інформація про обсяги нелегальної торгівлі, тобто контрабанди, що проникала на внутрішній ринок Російської імперії і у тому числі в українські губернії, достатньо розпорошена. Ми можемо оперувати лише показниками митної статистики, яка представлена даними про затримання контрабандистів, а також суми реалізації контрабандних товарів на аукціонах та вплати грошової винагороди митникам за викриття контрабанди. Ці показники дозволяють визначити більш напружені ділянки митного кордону і порівняти успішність у цій діяльності різних митних округів.

Як приклад розглянемо ситуацію на південних митницях і в першу чергу на Одеській. Про розміри контрабанди, яка провозилась через митний кордон, свідчать наступні показники. Надходження коштів від продажу конфіскованих товарів склали в грудні 1819 р. – 240 руб. асигнаціями та 75 руб. сріблом; у липні 1820 р. – 2580 руб. асигнаціями і 45 руб. сріблом [8]. Ці суми доречно порівняти з показниками митних зборів по Одеській митниці за ці ж роки: 1819 р. – 1413739,06 руб., 1820 р. – 1365549,12 руб. Для формування цілісного уявлення про обсяги контрабандних затримань звернемося до такого джерела, як «Ведомость о денежных наградах» по всіх митних округах Російської імперії з 1824 по 1837 рр. [21]. Згідно з відомостями ситуація виглядала наступним чином: Радзивилівський – 1862089,82 руб., Скулянський – 50108,71 руб., Ізмаїльський – 513,45 руб., Одеський – 11662,91 руб., Феодосійський – 307,09 руб., Керч-Єнікальський – 635,69 руб., Архангельський – 103815,85 руб., Петербурзький – 1130960,58 руб., Ревельський – 317178,89 руб., Ризький – 817161,92

руб., Лібавський – 268582,33 руб., Юрбурзький – 1054399,36 руб.

Можна побачити, що лідерами боротьби з контрабандою та по її надходженню були Петербурзький, Ризький, Юрбурзький та Радзивилівський митний округи. Абсолютним лідером у протидії контрабанді став Радзивилівський митний округ (територіально він охоплював правобережні українські губернії). І дійсно, найбільші обсяги нелегальних товарів надходили з Австрійської імперії. Про ступінь загроз на австрійській ділянці митного кордону свідчить факт залучення регулярних частин російської армії для допомоги митникам протидіяти проривам добре озброєних контрабандистів.

Результативність митниць Радзивилівського митного округу в другій чверті XIX ст. можна оцінити за показниками з конфіскацій контрабандних товарів. З 1829 по 1837 рр. показники з кількості конфіскацій по митницях були наступними: Радзивилівська – 4134, Бердичівська – 157, Гусятинська – 1392, Дружпільська – 799, Волочиська – 656, Ісаковецька – 604 [23, 21]. У прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній ситуація з контрабандою загострюється після поразки польського повстання. Крім звичайної економічної контрабанди, додається ще й політична. Таємні польські організації, до складу яких входили і місцеві дворяни, регулярно отримували нелегальну літературу з австрійської Польщі [23, 99]. Перед митниками поставили завдання по можливості взагалі припинити контакти між польським населенням двох імперій, окрім територій митниць. З початком угорського повстання у 1848 р., потім Східної війни 1853 – 1856 рр. контрабандна активність дещо знизилась. Це стало наслідком концентрації російських військ у цьому регіоні, їх участі у придушенні угорського повстання, а під час Східної війни необхідності утримувати Австрію військовою демонстрацією від можливої участі в конфлікті на боці Англії і Франції. Різке зростання активності контрабандистів спостерігається з другої половини XIX ст. При цьому австрійські військові починають активно використовувати контрабандистів для виконання агентурних завдань військової розвідки.

Так, по Дружпільській митниці за період з 1 січня по 24 червня 1866 р. було затримано контрабандних товарів на суму 239 руб. 71 коп., заведено справ про конфіскацію товарів 46. По трьох митницях (Радзивилівській, Волочиській, Дружпільській) і Збаражській митній заставі зафіксовано 1747 випадків затримання контрабандних товарів за 1878 рік, 1886 – за 1879 р. при цьому збройних опорів в 1878 р. було 3 (вбито двох контрабандистів, поранено одного), в 1879 – 1 (поранено одного). Протягом 1878 – 1879 рр. затримано контрабандистів без опору з їхнього боку 2504 осіб. У 1882 – 1883 рр. у митних установах Волинської губернії 5755 разів затримували контрабандний товар. При затримці зафіксовано 3 збройні опори, в яких одного контрабандиста вбито, трьох поранено. Затриманих без опору контрабандистів було 3305. По Подільській губернії у 1883 – 1884 рр. затримано без опору контрабандистів 1283, затримувались контрабандні товари 2537 випадків. Одинадцять

раз контрабандисти чинили опір митним чинам при затримці (десять осіб поранено, а одну – вбито) [22]. Аналіз цифрових показників свідчить, що найпоширенішим контрабандним товаром на Правобережжі був спирт. По Волочиській митниці протягом травневої третини 1900 р. заведено 30 конфіскаційних справ на суму 374 руб. 50 коп.; по Ісаковецькій митниці за травневу третину 1908 р. – 73 конфіскаційні справи на суму 497 руб. 39 коп. [11].

До переліку найбільш поширених контрабандних товарів, крім спирту, входили: хустки вовняні і шовкові, сукно, готовий одяг, одяг з бавовни, дрібні промислові речі. Але їх кількість у порівнянні із спиртом і сахарином була незначною і реалізовувалась серед населення в прикордонній смузі на відстані до 21 версти в глибину від митного кордону.

Стосовно південних митниць, і особливо Одеської, то статистичні матеріали спростовують образ міста Одесія як основного джерела контрабанди в Російській імперії. Номенклатура контрабандних товарів на початку XX ст. майже не змінилась порівняно з XIX ст. Згідно зі звітом начальника Південного митного округу за 1910 р. предмети контрабанди становили: срібні та золоті монети, сукно, костюми чоловічі, вовна, вогнепальна зброя, сахарин [5, 60]. Згідно зі звітом за 1910 р. підрозділами Ізмаїльської прикордонної бригади проведено 20 затримань, затримано 36 чоловік, оцінка нелегального товару склала 124 руб. Службовцями митниць Південного митного округу за 1909 р. проведено 32 затримання з 23 затриманими, товари оцінені на 256 руб. У 1910 р. здійснено 87 затримань контрабанди, затримано 106 чоловік, вартість контрабандного товару склала 367 руб. [5, 57 – 59].

Протидія контрабандному промислу в прикордонних губерніях ускладнювалась тим, що для значної частини населення цей промисел був основним заняттям. Тому поширеним методом боротьби з контрабандистами на початку XX ст. стає практика вербовки інформаторів з числа місцевого населення.

Губернатори, міністерство фінансів, митні установи усіляко заохочували «доносителів», які інформували владні структури про ті чи інші прояви контрабанди. Премії за затримання контрабанди виділяла навіть Київська міська дума. Так, бюджетом міста на 1901 р. було передбачено асигнування в сумі 500 руб. «за виявлення контрабандного м'яса» [7]. Ця велика за тогочасним грошовим курсом сума була призначена для заохочення осіб, які фіксували і доповідали міській думі про факти незаконного ввезення та реалізації великих партій м'яса з Австрійської Польщі.

Частина товарів, що ввозилася з-за кордону, починаючи з 1870-х рр., була віднесена міністерством фінансів до «особенных товаров», які поділялися на три категорії: заборонені до ввезення; ввезення яких було обмежене; товари, ввезення яких контролювалося відповідними владними структурами.

До першої групи товарів відносилися отруйні та вибухові речовини, революційна література (книги, газети, журнали, листівки). До другої – продовольчі та промислові товари, які в достатній кількості

вироблялися в Росії. До третьої – зброя (у тому числі мисливська), боєприпаси, поліграфічне обладнання, друкарські машинки, електротовари, лікарські препарати [6].

Великого значення протягом другої половини XIX ст. набула боротьба із заниженням митної вартості товарів. Поруч із декларуванням товарів не своїм найменуванням заниження митної вартості стало у цей період одним з основних методів ухилення від сплати митних платежів. Особливу увагу на значні фінансові збитки, що їх завдавали державі в результаті заниження митної вартості, звертав директор Департаменту митних зборів М. Качалов [14, 352 – 355].

У 1913 р. вартість усієї затриманої в Російській імперії контрабанди дорівнювала 729338 руб., а її середньорічні показники на західних кордонах становили до I світової війни 350 тис. руб. [13, 329]. Ринкова ціна товару в прикордонній смузі була приблизно на 25% вища від вартості, що встановлювалася державою (по мірі віддалення від кордону ціни на іноземні товари ще зростали). Враховуючи, що затримана контрабанда становила приблизно 8–10% від усього нелегального імпорту (за правилами підрахунку контрабандного товару), можна припустити, що реальна ціна нелегального товару була разів у 10–11 вищою від зазначених цифр. Це означає, що щорічно на ринок країни поступало товару на суму приблизно 7 млн. руб., який не обкладався жодними податками [12, 133]. Але слід враховувати, що ці показники є максимальними і припадають на індустріальні роки. Тому що існує закономірність: з підвищенням рівня споживання та купівельної спроможності, а також інтеграцією країни до світової торгівлі обсяги неформальної торгівлі зростають. Що стосується XIX ст., то відповідно обсяги контрабандних операцій становили нижчі показники.

Спеціалізоване законодавство по боротьбі з контрабандою почало формуватися з середини XVIII ст. (Митний статут 1755 р.), коли внаслідок реформ митної системи Російської імперії юридично був оформлений митний кордон, а митна діяльність стає абсолютною монополією держави.

З ускладненням структури зовнішньої торгівлі та посиленням негативного впливу контрабанди на економіку в митному законодавстві з'являється нормативно-правова спеціалізація спрямована на протидію контрабандним операціям. В XIX ст. формуються правові принципи, які визначили і на XX ст. курс розвитку митного законодавства.

Російське митне законодавство XIX ст. під контрабандою тлумачило «Провезення товарів уздовж митниці або через митницю, але з приховуванням від митного контролю. Згідно з Митним статутом 1819 р. (§ 381, 382) та згідно з Положенням про покарання 1845 р. товари, що провозяться мінуючи митниці, а також ті, що доставлені до митниці, але не вказані в митних документах, вважалися такими, що переміщуються таємно. Ця дефініція зберігалась для всіх наступних митних статутів XIX ст. Таким чином, основним критерієм для кваліфікації контрабандних товарів – є приховування товарів від митного контролю.

Але на початку XX ст. ситуація змінилась. «Положення про контрабанду» від 27 березня 1907 р.

вже виходило з інших критеріїв. До предметів контрабанди були віднесені лише товари зазначені у митному тарифі, а також заборонені для ввезення чи вивезення. Контрабандою також вважалась не лише завершене діяння, але й замах на контрабанду, збереження і продаж нелегальних товарів, пропуск товарів посадовою особою митного відомства без сплати мита. Митна практика до 1914 р. наступні приклади контрабанди: реалізація іноземних підакцизних товарів без відповідних акцизних знаків (пломби та бандеролі); відсутність для товарів у 50-кілометровій митній зоні спеціальних митних квитанцій; реалізація в прикордонній смузі алкогольних напоїв без надання документального підтвердження, що вони вироблені на державних підприємствах.

Так, у Митному статуті 1892 р. ввезення та вивезення заборонених товарів каралось конфіскацією товару і стягненням штрафу у подвійному розмірі від вартості контрабанди (ст. 1522 §1, ст. 1524 § 1). За таємне провезення товарів дозволених митним тарифом стягувалось п'ятикратне мито та імпортний товар підлягав конфіскації, а експортні товари повертались власнику після сплати мита (ст. 1522 § 2, ст. 1524 § 2). За таємне провезення безмитних товарів стягувалось 10% їх вартості, без конфіскації (ст. 1520, 1521, 1524).

Відмінною рисою Статуту 1892 р. відносно переслідування контрабанди було прийняття заходів щодо виявлення та покарання не перевізника, а власника контрабандного товару. Якщо перевізник вказував на власника забороненого товару, то штраф до нього обмежувався лише 30 – 60 рублями.

Особи, що переховували контрабандний товар, штрафувались у подвійному розмірі від вартості товару (ст. 1546). В цей період у митному законодавстві з'являється поняття рецидиву контрабанди в прикордонній смузі (ст. 1541, 1542) і за повторний злочин у прикордонній смузі було передбачено виселення злочинця у внутрішні губернії. За Митним статутом 1819 р. виселення було безстроковим, за Статутом 1892 р. термін обмежувався 5 роками і штрафом у подвійному розмірі. А Митний статут 1904 р. навпаки запроваджував значно суворіше покарання за контрабанду – ув'язнення на каторзі терміном від 4 до 6 років [24].

Історія виникнення та розвитку контрабанди пов'язана з переломними етапами економічного і суспільного життя людства. На шляху своєї еволюції заради досягнення перспективної мети держава була змушена вживати не завжди популярні у населення кроки в економічній сфері. Ці протиріччя в першу чергу відображались на споживчому ринку і породжували нелегальне виробництво і торгівлю. В умовах феодального господарства держава це ще терпіла, але в умовах капіталістичного, фабричного виробництва, де від добробуту промисловості залежала національна безпека, держава розпочинає наполегливо боротися з різними видами контрабанди. Слід зазначити, що з ускладненням політичної структури суспільства, крім економічної контрабанди, з'являється і політична контрабанда. Тому вже у XIX ст. боротьба з контрабандою розглядається на рівні

забезпечення державної безпеки. Що стосується Російської імперії і українських губерній в її складі, то приєднання цієї держави до фабричного виробництва гостро поставило проблему існування неформальної економіки. Величезні потреби бюджету і необхідний захист радикально високими

тарифами новоствореної промисловості одночасно створювали сприятливий ґрунт для зростання споживчої контрабанди. У той же час під категорію контрабандних товарів підпадали товарні групи, які на території імперії відносились до підакцизних товарів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богумил А. Из истории управления Новороссией князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1790-1791 гг. / Богумил А. – Выпуск 1. – Екатеринослав, 1905. – 123 с.
2. Вайсберг Р. Е. Деньги и цены (Подпольный рынок в период «военного коммунизма») / Вайсберг Р.Е. – М.: Издательство Госплана СССР, 1925. – 203 с.
3. Волков М. Я. Очерки истории промыслов России. Вторая половина XVII – первая половина XVIII века. Винокурное производство / Волков М.Я. – М.: Наука, 1979. – 279 с.
4. Головки Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю.І. Головки // наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 319 – 323.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 247. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 60.
6. Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 23. – Спр. 3. – Арк. 2, 9, 19, 21, 43.
7. Державний архів Київської області. – Ф. 280. – Оп. I. – Спр. 2553. – Арк. 90.
8. ДАОО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 368. – Арк. 39.
9. Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 792. – Оп. 1(1785-1797). – Спр. 434. – Арк. 16.
10. Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 6.
11. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 12.
12. Кондурашкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918 – 1926 / Кондурашкин И.С. – Л.: Ленинградский рабочий, 1927. – 235 с.
13. Макотинский М. Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры /М. Макотинский // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 8. – С. 326 – 331.
14. Мельников А.В. «Записки тайного советника Николая Александровича Качалова» – малоизвестный источник по истории таможенного управления 1870 – 188-х гг. / А.В. Мельников // Торговля, купечество и таможенное дело в России XVI – XIX вв. : сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А.И. Раздорский. – Курск, 2009. – 375 с.
15. Плеханов А.М. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893-1917 /Плеханов А.М. – М. : Граница, 2003. – 287 с.
16. Полянский Ф. Я. Цена и стоимость в условиях феодализма / Полянский Ф.Я. – М.: Издательство Московского университета, 1983. – 197 с.
17. Поташнікова Г.В. Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г.В. Поташнікова // актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету]. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 30 – 33.
18. ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи). – Т. XIX. – № 13502, 13552.
19. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 200 – 201.
20. Таможенное дело России (Сборник материалов и документов). – М.: РГА, 1998. – Т. II (1722-1864). – 564 с.
21. Фирсов Н.Н. Правительство и Общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II / Фирсов Н.Н. – Казань. : Типография Императорского Университета, 1902. – 395 с.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 788а. – Спр. 164. – Арк. 22 – 23.
23. ЦДІАУК. – Ф. 442 – Оп. 45. – Спр. 156. – Арк. 56.
24. ЦДІАУК. – Ф. 442 – Оп. 788 а. – Спр. 164. – Арк. 21.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 1 зв. – 2.
26. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7390. – Арк. 1 – 4.
27. Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи / Чернушевич М.П. – СПб.: Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1901. – Ч.1. – Вип. 2. – 175 с.